

Bulharská postsocialistická etnologie

Vladimir Penčev

Bulgarian postsocialist ethnology

Main purpose of the text is to present specifics of development of contemporary Bulgarian ethnology which are potentially not well known in the Czech Republic. The main specific of this development is main role of folkloristics in establishment of this field since 1989; ethnography played only secondary role in this process, resulting in state of affairs different from other nations of South-Eastern Europe. Other specifics of post-1989 development of Bulgarian ethnology are also presented resulting in the conclusion that current Bulgarian ethnology now exists as academic field parallel to sociocultural anthropology.

Keywords

Bulgaria — Ethnology — Folkloristics — Social anthropology

Záměrem tohoto textu je přiblížit specifické cesty rozvoje postsocialistické bulharské etnologie, neboť předpokládám, že daná problematika je v České republice málo známá¹.

Hned na začátku musím zdůraznit, že se naše současná etnologie rozvíjela trošku zvláštním způsobem, odlišným od situace v ostatních zemích jihovýchodní Evropy. U jejího zrození stála z jedné strany tehdejší — mám na mysli 90. léta minulého století — folkloristika. Abych vysvětlil, proč se tak stalo, musím se vrátit k období na začátku 70. let. Byly to časy, kdy v Bulharsku, stejně jako i v dalších tzv. socialistických zemích, byl uplatněn a panoval sovětský model, podle kterého je etnografie historickou disciplínou, folkloristika pak spíše filologickou, ale současně i muzikologickou². O etnologii nebo antropologii se skoro ani nemluvalo.

Zlom nastal, jak jsem již uvedl, v 70. letech a zasloužil se o něj přední bulharský folklorista Todor Ivanov Živkov³. Po návratu ze specializace ve Francii u Claude Lévi-Strausse Živkov nabídl učené společnosti nový koncept chápání folkloru, který představil nejdříve ve své knize *Lid a píseň* (Narod i pesen, 1977) a posléze i v dalších. Podstata tohoto konceptu tkví v tom, že folklor nelze chápat pouze jako text nebo hudební útvar, že se nejedná o relikt, nýbrž o živý a fungující systém, že zdaleka nejedná jen o výtvar tzv. prostých lidových mas, že nelze hovořit pouze o ústním podání, nýbrž i o písemné tradici, že tato funguje nejen ve vesnici, ale i ve městě atd. Jednou větou — Živkov dokládá, že folklor je osobitým druhem kultury se zvláštními charakteristikami a svými paradigmaty, že — coby součást národní kultury — představuje kulturní systém, který má tři systémové složky — slovesnou, hudební a plas-

1 Viz také Hann et al. 2007.

2 Viz podrobněji o situaci Hann, Sárkany, Skalník 2005; Mihăilescu, Iliev, Naumović 2009; Penčev 2011, Penčev 2012.

3 O něm a jeho zásluhách viz např. Prof. Todor Iv. Živkov 2007.

tickou (tj. lidové umění chápané nikoli jako předmět, nýbrž jako produkt folklorního poznání), které jsou mezi sebou původně a hluboce propojeny a svázány a nelze je chápat a analyzovat odděleně od sebe. Navíc bylo zdůrazňováno, že folklorista nemůže být kabinetním vědcem stavějícím své hypotézy na útržcích předchozích fixací, ale musí zkoumat mezi živými lidmi v terénu, kde se jediné lze setkat s folklorní kulturou a s jejími projevy⁴.

Tento systémový a v podstatě kulturologický koncept se během 80. let prosadil v tehdejší bulharské folkloristice, a to díky několika faktorům — za prvé, uvedený koncept zaujal především mladé lidi, členy tehdejších studentských kroužků na bulharských univerzitách (musím zdůraznit, že folkloristika, a mimochodem ani etnografie, neexistovala jako studijní obor a výuka probíhala právě v těchto kroužcích), z nichž mnozí se brzy prosadili na vysokých školách, v o něco dříve zřízeném Ústavu pro folklor Bulharské akademie věd, v různých kulturních institucích atd. a považovali se za Živkovovy žáky; za druhé, sám Živkov se tehdy stal ředitelem akademického ústavu, kde už mohl uplatnit svou vizi včetně samotné struktury (byla zřízena úplně nová oddělení — Teorie folkloru, Slovesný folklor, Hudební folklor, Plastický folklor, Slovanský a balkánský folklor), a za třetí, postupně se po celém Bulharsku zformovala, i když neformální, síť stejně smýšlejících vědců. Nutno uvést, že existovali i odpůrci, zastávající známé názory z minulého období a obviňující novou vlnu z přílišné sociologizace, ale vcelku se zmíněná koncepce definitivně prosadila⁵. Díky tomu si v tu dobu bulharští folkloristé z jedné strany začali velmi dobře rozumět s novátorskými proudy v tehdejší sovětské vědě, např. z tzv. Tartuské školy, a z druhé — komunikace a konverzace se západní vědou se staly skoro samozřejmostí.

Proto na začátku 90. let po pádu komunismu nedošlo k žádným dramatickým posunům nebo konfliktům, naopak, pokračoval plynulý rozvoj, a to s viditelným směřováním k etnologizaci a antropologizaci folkloristického poznání. Právě tehdy vystoupil Živkov s novým konceptem. Dovolil bych si nastínit jeho podstatu⁶.

Podle tohoto bulharského badatele lze ve vědeckém poznání o člověku rozlišit tři vzájemně se prolínající oblasti: *antropologii* jako poznání o samém člověku, *etnologii* jako poznání o lidských společenstvích a *sociologii* jako poznání o lidských společnostech. Živkov při tom nebral antropologii, etnologii a sociologii jako vědecké disciplíny, ale spíše jako vědecké oblasti, uvnitř kterých, v systémovém pořádku, se rozvíjejí samostatné, mezi sebou komunikující disciplíny, jež tvoří systémový celek. V etnologii tak třeba Živkov rozlišoval etnolingvistiku, etnosémiotiku, etnomuzikologii, etnochoreologii, etnochorematologii, etnopsychologii, etnosociologii, etnoreligionistiku, etnologii umění, etnologii literatury atd.

Odvážím se tvrdit, že Živkov měl v úmyslu rozpracovávat tento svůj koncept postupně a opět systémově, a protože poznání sebe sama je prakticky nejobtížnější, nasměřoval své aktivity zpočátku k etnologii a teprve potom se hodlal dopracovat k antropologii. V r. 1994 vydal knihu *Etnický syndrom*, kde vyložil názory, které jsem výše stručně přiblížil, jakož i nejpodstatnější body svého chápání etnologie jako ob-

4 Viz podrobněji o jeho konceptu Lefterova 2011.

5 Ibidem.

6 Viz také Ganeva-Rajčeva 1997.

lasti vědeckého poznání. Musím zdůraznit, že teorií etnicity se Živkov začal zabývat ještě v 80. letech (v knize *Etnokulturní jednota a folklor* z r. 1987 a v dalších studiích) a na konci 90. let dokončil syntézu, kterou vylíčil v *Úvodu do etnologie* z r. 2000. Dle tohoto bulharského vědce se etnologie soustřeďuje na poznání lidských společenství, které se dělí do dvou typů formovaných na základě mezilidských vztahů uvnitř společenství — fundamentálních, čili organických, a funkčních, V prvním případě jde o genotypové, sémiologické a kulturologické vztahy, jejichž podstatou je rovnoprávnost, rovnocennost atd. V důsledku jsou tak rovnoprávná, rovnocenná atd. i samotná tato společenství, bez ohledu na to, jsou-li to společenství etnická, jazyková, kulturní, náboženská ad., která Živkov nazývá společenství fundamentální. V druhém případě jde o ekonomické, specializované a institucionální, tj. societární vztahy, jejichž podstatou je hierarchizace, nerovnoprávnost, nerovnocennost atd. Na tomto základě vznikají funkční společenství, která jsou profesionální, politická ad. Po vylíčení charakteristik lidských společenství se Živkov zaměřuje dále na analýzu vzájemných vztahů mezi člověkem a společenstvím, jakož i mezi společenstvím a společností. V tomto kontextu vyzdvihuje etnikum jako druh fundamentálního lidského společenství a věnuje se otázkám etnicity, etnických procesů atd.

I v tom případě je podstatné, že Živkovův koncept nejen našel své adepty, ale i sám Živkov dokázal v první polovině 90. let na univerzitách v Plovdivu a Blagoevgradu rozpracovat a prosadit program etnologické výuky a na těchto vysokých školách byly poprvé v Bulharsku zavedeny samostatné obory Etnologie⁷. Vyučujícími v nich se stali právě Živkovovi žáci z tehdejšího Ústavu pro folklor a ze zmíněných univerzit. Součástí tohoto programu byly: dějiny etnologického poznání; podstata etnologického poznání, problematika etnicity, etnosociologie, problematika lidských společenství, etnologie příbuzenství, etnická společenství, etnické procesy, problematika etnosféry, etnopsychologie, etnolingvistika, etnosemiotika, etnologie kultury, etnologie náboženství, etnické technologie. Časem se tyto obory na obou univerzitách stabilizovaly, vypěstovaly si své odchovance a existují dodnes.

Samozřejmě i v samotném Ústavu pro folklor etnologizace bádání byla tehdy zřetelná. Velmi brzy byl uskutečněn posun od výzkumu folkloru Bulharů a folkloru vesnice k výzkumu kultury různých etnických a náboženských komunit na bulharském území, jakož i bulharských komunit v cizině, k výzkumu různých subkulturálních společenství, k výzkumu města atd.⁸. Logicky v tomto kontextu pozornost vědců začaly poutat problémy jinakosti, identity, mezietnických vztahů, migračních, transformačních a integračních procesů ad. Jedním slovem, tento proud v konstituování bulharské etnologie byl opravdu velmi přínosný a výrazně se zasloužil o dynamický rozvoj tohoto vědeckého poznání.

Paralelně ale v Bulharsku, jakož i jinde, v etnografických střediscích, tj. v bývalém Etnografickém ústavu s muzeem BAV a na historických fakultách sofijské a velikotarnovské univerzity, kde etnografie existovala jen jako specializace v historickém oboru, se začal uskutečňovat v 90. letech také posun k etnologii. Výuka na těchto univerzitách — i přes změnu názvu — zpočátku pokračovala ve starých kolejích a teprve

7 Viz podrobněji Machová 2008; Penčev 2012a.

8 Viz Lefterova 2011:339–340.

postupem času se zmodernizovala a byly založeny docela samostatné etnologické obory, které fungují dodnes⁹. O něco rychleji probíhal tento proces etnologizace problematiky na půdě Etnografického ústavu a proto není divu, že po administrativním sloučení obou akademických ústavů, tj. etnografického a folkloristického, v r. 2010, kdy byl založen současný Ústav etnologie a folkloristiky s Etnografickým muzeem, nedošlo k žádným kolizím a averzím, naopak, nová instituce se skoro od samého začátku rozvíje jednosměrně.

A právě v tomto kontextu je nutné obrátit pozornost na další symptomatickou věc, a to, že v posledních letech na etnologických oborech jak v Plovdivu, tak i Blagoevgradu byly založeny magisterské antropologické programy. A ještě symptomatictější je fakt, že i na sofijské etnologii se také objevil nedávno magisterský program Etnologie a kulturní antropologie. Podstatné je, že k takovému posunu od etnologie k antropologii došlo ještě na rozhraní 20. a 21. století zase na půdě tehdejšího Ústavu pro folklor¹⁰.

Základem tohoto přesunu byly opět Živkovovy vize, podle kterých mají folkloristé analyzovat člověka jako osobnost v jeho unikátnosti produkovat kulturu. V této rovině se člověk (sebe)určuje jako tvůrce umělecké tradice a nejpodstatnější aktér v kulturních procesech. A proto vědecký zájem směřuje k odhalení vztahů mezi individuálním počínáním, sociální rolí a kulturou zadanými modely chování, k odhalení interakcí mezi účastníky v sociální výměně a v systémových vztazích, vznikajících v průběhu zmíněných interakcí. V důsledku toho se badatelské důrazy přesměrovaly z analýzy pevných sociálních struktur k analýze dynamických systémových vzájemných vztahů a začaly se hledat strukturální, emotivní a kognitivní dimenze sociálních interakcí¹¹.

Dá se říct, že antropologizující linie ve folkloristice zadala nový a silný impuls bádání¹². Adepti těchto vizí vyhlásili své názory v tematických číslech časopisu *Bulharský folklor — Antropologie folkloru* (1994), *Tělo a telos a Jazyk těla* (1995) ad. a pokračovali v rozpracovávání problematiky v četných dalších studiích a monografiích. Tato tendence nakonec asi před deseti lety vyústila v pokus o přejmenování Ústavu pro folklor na Ústav sociální a kulturní antropologie, který ovšem tehdejším vedením Bulharské akademie věd z různých důvodů nebyl schválen. Zdařil se ale pokus o přejmenování některých oddělení — z bývalého Slovesného folkloru na Antropologii slovesných tradic, z bývalého Plastického folkloru na Antropologii lidového umění a vizuálních forem atd. Po sloučení Ústavu pro folklor s Etnografickým ústavem a založení Ústavu etnologie a folkloristiky s Etnografickým muzeem v r. 2010 se zmíněná oddělení zachovala a antropologické bádání na půdě nového akademického ústavu pokračuje i dnes.

Současně byla již od začátku zahájena výuka sociokulturní antropologie na nově založené soukromé Nové bulharské univerzitě v Sofii. V první polovině 90. let zde vznikl Department Antropologie, kde se opět prosadili Živkovovi žáci. Většina z nich měla již zkušenosti z Plovdivské a Blagoevgradské univerzity a působili i nadále

9 Viz např. Georgieva 2010; Benovska-Sabkova 2011.

10 Viz opět Lefterova 2011.

11 Ibidem.

12 Viz i Penčev 2013.

v Ústavu pro folklor, takže přechod byl zcela plynulý. Dnes Department Antropologie NBU nabízí bakalářský program Antropologie a magisterský program Kulturní a sociální antropologie, jakož i stálý seminář Antropologická čtení, letní studentskou antropologickou školu atd. Department vydává ediční řady *Antropologické výzkumy* od r. 2000, *Lovci rozumu* od r. 2001 ad., jakož i internetovou *Ročenku Departmentu Antropologie*¹³.

Mimo zmíněných tendencí, které se rozvíjely díky názorům a praktické činnosti Živkova a jeho žáků, paralelně a ve stejné době založil tehdejší mladý kulturolog a současný profesor kulturní antropologie na Sofijské univerzitě Ivajlo Dičev se skupinou svých vrstevníků v oboru Kulturologie na Filozofické fakultě Sofijské univerzity magisterský program nazvaný Kulturní antropologie. Dičev absolvoval doktoranturu na univerzitě v Paříži a prakticky u nás prostředkoval přímo francouzskou vědu. Jádro učitelů se postupně utvrzovalo a rozrůstalo, až vzniklo antropologické centrum, kde zmíněný program dodnes spojuje tradiční témata antropologie, jako slavnost, folklor, mytologii, náboženství, etnické a národní identity, se zájmem o nové fenomény v kultuře — globalizaci, média, reklamu, politickou komunikaci, internet.

Vzhledem k tomu, že je daná problematika vnímána jako moderní, lze se dnes s různými sociokulturně antropologickými přednáškovými kursy, jakož i s výzkumy a publikacemi z této oblasti setkat v mnoha humanitních oborech na bulharských univerzitách a v humanitních vědeckých ústavech. Na základě toho se odvážím soudit, že již v příštím desetiletí se u nás sociokulturní antropologie definitivně ukotví jako jeden z významných a předních humanitních oborů, a to jak díky nastupujícím generacím, které jsou vyškoleny už v rámci současné výuky, tak i díky vědní institucionalizaci antropologie, o které už byla řeč. Přesto ale předpokládám, že se paralelně bude rozvíjet nadále i etnologie, a to jako vědecké poznání i jako univerzitní obor. Co se týče folkloristiky, možností je hned několik — že postupně zmizí, nebo naopak — že se rozvine na základě nových vědeckých trendů a stane se moderní a přitažlivou disciplínou vedle etnologie a sociokulturní antropologie, nebo že se vrátí do starých litarárněvědných kolejí. Uvidíme...

LITERATURA:

- Benovska-Sabkova 2011: Benovska-Sabkova, Milena. Razširjavane na horizontite, osporvane na granicite: balgarskata etnologija prez perioda 1989–2010. — *Balgarska etnologija*, č. 2–3, str. 5–30.
- Bočkov 2004: Bočkov, Plamen. Antropologičeskite izsledvanija v Balgarija v kontexta na multikulturalizma. — <http://www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/anthropology/publications/20.pdf>
- Ganeva-Rajčeva 1997: Ganeva-Rajčeva, Valentina. Pet godini universitetska etnologija. — *Balgarski folklor*, č. 3–4, str. 144–151.
- Georgieva 2010: Georgieva, Ivanička. Ethnologia in Aula Academica. — In: *Ethnologia Academica*. sv. 6. Ed. V. Tepavičarov. Sofia: Gutenberg, str. 7–72.
- Hann, Sárkany, Skálník 2005: Hann, Ch., M. Sárkany, P. Skálník (eds.). *Studying peoples in the People's democracies I. Socialist era*

13 Viz také Bočkov 2004.

- Anthropology in Eastern and Central Europe.* — In: Halle Studies in the Anthropology of Eurasia. Vol. 8. Münster: Lit Verlag.
- Hann et al. 2007: Hann, Ch. et al. *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe.* — In: Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers. Working Paper No. 90. Halle/Saale.
- Lefterova 2011: Lefterova, Svetlana. *Balgarskata folkloristika v kraja na 20 vek — nasoki, avtori, izdaniya.* Disertační práce. Sofia: IEFEM.
- Machová 2008: Machová, B. *Bulharská etnologie po roce 1989.* — *Lidé města* (Praha), 2008, č. 10, str. 110–126.
- Mihăilescu, Iliev, Naumović 2009: Mihăilescu, V., I. Iliev, S. Naumović (eds.). *Studying peoples in the People's democracies II. Socialist era Anthropology in South-East Europe.* — In: Halle Studies in the Anthropology of Eurasia. Vol. 17. Berlin: Lit Verlag.
- Penchev 2011: Penchev, Vladimir. *Bulgarian Folklore Studies during the Socialist Period. — Bulgaria — Slovenia. Research. Balgarski folklor, Special edition,* 2011, str. 23–34.
- Penčev 2012: Penčev, Vladimir. *Etnološki i antropološki rakursi kam slavjanskoto v balgarskoto i češkoto universitetsko obrazovanie prez 19 i 20 vek.* — In: *Slavistikata v globalnija svjat — predizvikatelstva i prerspektivi.* Blagoevgrad: UI N. Rilski, str. 214–220.
- Penčev 2012a: Penčev, Vladimir. *Rakursi kam slavjanskoto v savremennite prepodavaniya po antropologija i etnologija v Balgarija i Čechija.* — In: *Naučni trudove na PU Paisij Chilendarski, Filologičeski fakultet,* sv. 50, kn. 1, sb. B, str. 497–509
- Penčev 2013: *Balgarskata folkloristika v postsocialističeskija period.* — In: *Folklor a folkloristika vo svete postmoderny.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, str. 47–66.
- Prof. Todor Iv. Živkov 2007: Prof. Todor Iv. Živkov i savremennata balgarska folkloristika, etnologija i antropologija. Sofia: Petekston.

Vladimir Penčev (1957) je bulharský folklorista, etnolog a bohemista. Jeho široký badatelský zájem sahá od etnologie slovanských národů přes dějiny slovanské a bulharské folkloristiky až po česko-bulharské vztahy a problematiku identity a jinakosti. Řadu let působí na Ústavu pro etnologii a folkloristiku s Etnografickým muzeem BAV, kde v současnosti zastává funkci předsedy Vědecké rady. Dvě desetiletí vyučoval na Jihozápadní univerzitě Neofita Rilského v Blagoevgradu a Plovdivské univerzitě Paisije Chilendarského; v současnosti přednáší na Sofijské univerzitě Klimenta Ochridského. Je autorem řady dílčích textů k uvedeným tématům a více než tuctu odborných monografií, velice činný je rovněž na poli překladatelském.